

УДК 347.97

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6\(36\)-699-708](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6(36)-699-708)

Савчин Неля Миколаївна кандидат юридичних наук, доцент, асистент кафедри процесуального права, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, тел. (050) 867-81-35, <https://orcid.org/0000-0003-3200-7373>

ДІЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА НА ПЕРЕРОЗПОДІЛ ОБОВ'ЯЗКУ ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анотація. Судове рішення в цивільній справі повинно бути законним та обґрунтованим. Однією з умов, що забезпечує наявність таких вимог у ньому є належне встановлення обставин цивільної справи. Обставини цивільної справи встановлюються за допомогою судових доказів чи інших процесуально-правових засобів (наприклад, за допомогою преюдиційного зв'язку судових рішень, загальновідомі відомості чи визнання обставин учасниками справи). Порядок підтвердження обставин цивільної справи шляхом використання судових доказів супроводжується дією багатьох правил судового доказування, серед яких визначальне значення займають правило належності судових доказів, правило допустимості судових доказів та правило розподілу обов'язку доказування. Останнє правило визначає роль та місце суб'єктів доказування під час встановлення обставин цивільної справи. У статті досліджено юридичну природу та вплив матеріального права на перерозподіл обов'язку доказування в цивільному судочинстві. Проаналізовано норми матеріального права, які містять презумпції, зокрема презумпцію вини, батьківства, авторства, правомірності правочину тощо, що впливають на доказову поведінку сторін у суді. Встановлено, що такі презумпції мають комплексну природу: закріплені в нормах матеріального права, вони водночас реалізуються через процесуальне законодавство, регулюючи порядок доказування. Також приділено увагу аналізу історичного розвитку презумпцій, їх класифікації та сучасного розуміння ролі в правовій системі. Встановлено, що презумпції діють як спеціальне правило, яке відрізняється від загального розподілу обов'язків доказування, забезпечуючи правову визначеність і справедливість судових процесів. Досліджено, як презумпції впливають на процесуальні дії сторін у справі, зокрема їхній обов'язок щодо доказування фактів та спростування презюмованих обставин. Розглянуто приклади з чинного законодавства, що демонструють особливості застосування презумпцій у практиці цивільного судочинства. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що матеріально-правова природа

презумпцій визначає їхню здатність впливати на процесуальні відносини, забезпечуючи баланс між захистом прав сторін і ефективністю судочинства.

Ключові слова: матеріальне право, цивільне судочинство, презумпції, доказування, обов'язок доказування, процесуальне право, змагальність судового процесу, доказові презумпції, правові презумпції, цивільний процес, обставини цивільної справи, судові рішення.

Savchyn Nelia Mykolayivna Candidate of Science of Law (PhD in Law), Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Procedural Law Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, tel. (050) 867-81-35, <https://orcid.org/0000-0003-3200-7373>

THE EFFECT OF SUBSTANTIVE LAW ON THE REDISTRIBUTION OF THE BURDEN OF PROOF IN CIVIL PROCEEDINGS

Abstract. The court decision in a civil case must be lawful and well-founded. One of the conditions ensuring such requirements is the proper establishment of the circumstances of the civil case. These circumstances are established through judicial evidence or other procedural legal means (e.g., preclusive effects of court decisions, generally known facts, or acknowledgment of circumstances by the parties involved). The process of proving the circumstances of a civil case with judicial evidence is governed by numerous rules of judicial proof, among which the rules of relevance, admissibility of evidence, and the burden of proof are of paramount importance. The latter rule determines the roles and responsibilities of the parties in proving the facts of the case. This article examines the legal nature and influence of substantive law on the redistribution of the burden of proof in civil proceedings. It analyzes substantive law norms that contain presumptions, such as the presumption of fault, paternity, authorship, and the validity of transactions, which impact the evidentiary behavior of the parties in court. It is established that these presumptions have a complex nature: while enshrined in substantive law, they are implemented through procedural legislation, regulating the process of proving. Attention is also given to the historical development of presumptions, their classification, and the contemporary understanding of their role in the legal system. It is determined that presumptions act as a special rule differing from the general allocation of the burden of proof, ensuring legal certainty and fairness in judicial processes. The article investigates how presumptions affect the procedural actions of the parties, particularly their duty to prove facts and refute presumed circumstances. Examples from current legislation demonstrate the specific application of presumptions in civil judicial practice. Based on the conducted analysis, the article concludes that the substantive legal nature of presumptions determines their ability to influence procedural relations, maintaining a balance between the protection of the parties' rights and the efficiency of judicial proceedings.

Keywords: substantive law, civil procedure, presumptions, proving, burden of proof, procedural law, adversarial process, evidentiary presumptions, legal presumptions, civil process, circumstances of a civil case, court decision.

Постановка проблеми. Судове рішення в цивільній справі повинно бути законним та обґрунтованим. Однією з умов, що забезпечує наявність таких вимог у ньому є належне встановлення обставин цивільної справи. Обставини цивільної справи встановлюються за допомогою судових доказів чи інших процесуально-правових засобів (наприклад, за допомогою преюдиційного зв'язку судових рішень, загальновідомі відомості чи визнання обставин учасниками справи).

Порядок підтвердження обставин цивільної справи шляхом використання судових доказів супроводжується дією багатьох правил судового доказування, серед яких визначальне значення займають правило належності судових доказів, правило допустимості судових доказів та правило розподілу обов'язку доказування. Останнє правило визначає роль та місце суб'єктів доказування під час встановлення обставин цивільної справи. Зокрема, закріплюється активний (позитивний) та пасивний (негативний) обов'язок щодо збирання судових доказів у цивільну справу. Активний обов'язок лежить на сторонах цивільної справи та спонукає їх подавати докази на підтвердження фактів, що обґрунтовують або заперечують їхні вимоги (ч. 1 ст. 81 ЦПК України). Пасивний обов'язок лежить на суді та змушує його утриматися від збирання доказів у цивільну справу за власною ініціативою (ч. 7 ст. 81 ЦПК України) [1]. Разом із тим, у випадках, що прямо вказані законом, суд може збирати докази в справу за своїм волевиявленням, а також сприяти сторонам у цьому. Це перетворює суд на активного суб'єкта збирання доказів у цивільному судочинстві. Оскільки такі випадки носять винятковий характер, цивільне судочинство в Україні представлене у вигляді змагальної моделі, де відповідальність за встановлення обставин цивільної справи покладена на сторін.

Разом із тим, поведінка сторін як суб'єктів доказування стосовно збирання судових доказів обумовлюється не тільки загальним правилом розподілу обов'язків доказування. На них активно впливає спеціальне правило, яке перерозподіляє обов'язки доказування сторін [2, с. 39]. У теорії цивільного процесу воно отримало назву презумпції [3], правові презумпції [4], юридичні презумпції [5], законні презумпції [6] чи доказові презумпції [7]. Наука цивільного процесуального права визначає велику кількість доказових презумпцій, правовим підґрунтям існування яких є різні галузі матеріального права [8, с. 110].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням спеціального правила, що впливає на перерозподіл обов'язку доказування займалися такі

автори як Ю.В. Білоусов, В.І. Бобрик, О.Ю. Гусєв, В.В. Масюк, О.Г. Привиденцев, Є.Б. Тарбагаєва, Г.М. Устінова-Бойченко, В.П. Феннич, Д.В. Черемнов, Р.С. Шелудяков тощо. Проте, не всі науковці сходяться у поглядах на роль презумпцій у цивільному процесі, що, певною мірою, пов'язано з дискусійністю їхньої природи (матеріально-правової чи процесуальної) та сфери застосування (обумовлює матеріальні чи процесуальні правовідносини).

Мета статті полягає у розкритті юридичної природи презумпцій у цивільному процесі та визначення її ролі під час встановлення обставин цивільної справи.

Виклад основного матеріалу. Презумпції відносяться до категорій доказового права, які мають настільки давню історію, що вона ділиться на певні етапи: стародавній, який характеризується окремими згадуваннями про презумпції в роботах давньоримських юристів (наприклад, презумпція Муція «все майно жінки, джерело набуття якого вона не може вказати, вважається отримане нею від чоловіка»); середньовічний, що ототожнює презумпції з доказами (їх інколи називали сурогатом доказів); новітній, де з сер. ХІХ ст. презумпція виділилася в самостійну юридичну категорію [9, с. 66]. Незважаючи на це, природа презумпцій досі викликає жваві дискусії, оскільки правові явища, які охоплюються даним поняттям, надзвичайно різноманітні.

Основний спір, починаючи з ХІХ ст., науковці ведуть щодо приналежності презумпцій до матеріального чи процесуального права. Так, Б.В. Попов, відносячи правило розподілу обов'язку доказування до матеріального права, займає аналогічну позицію щодо презумпцій. «Мало скласти справедливе матеріальне право – це одна половина роботи. Потрібно ще врахувати і ті перешкоди, які матеріальний закон зустріне під час приведення його в життя: а з них найбільш важливою перешкодою є питання про те, яка із сторін повинна доказувати обставини справи» [10, с. 10]. Логіка роздумів науковця зводиться до того, що в нормі матеріального права вказуються права та обов'язки особи, а потім докази, які вона має надати суду при їх захисті. Більш пізніше інший науковець (М.Г. Авдюков) прямо вказує, що норми матеріального права, які спонукають певну сторону доказувати факт, традиційно розглядаються як доказові презумпції [11, с. 48]. Презумпції – важливий інструмент регулювання цивільних відносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту [9, с. 68]. Важливо, що останній автор виділяє вплив презумпцій на матеріальні правовідносини поза межами судової юрисдикції.

На противагу цій позиції сформувався інший напрямок у юридичній доктрині, згідно якого презумпція є важливим інститутом процесуального права, оскільки її головне призначення зводиться до виконання процесуальних завдань: перерозподілу обов'язку доказування між сторонами. Наприклад, якщо згідно загального правила розподілу обов'язку доказування сторона повинна доказати

факт, про який вона стверджує, то спеціальне правило перерозподілу обов'язку доказування звільняє дану сторону від доведення цього факту, покладаючи на протилежну обов'язок його спростувати. Так, якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом (ч. 2 ст. 570 ЦК) [12]. У цьому прикладі закріплено презумпцію авансу, де особі достатньо вказати, що сплачена сума була дана як аванс. Подавати докази на підтвердження факту авансу непотрібно. Протилежна сторона повинна довести, що кошти були отримані як завдаток. На підставі цього В.В. Масюк вказує, що інститут розподілу обов'язку по доказуванню є саме процесуальним і реалізується у судочинстві незалежно від того, де він закріплений. Факт закріплення правової презумпції нормами процесуального чи матеріального права не визначає природу презумпції і останні знаходять свій прояв у судочинстві незалежно від того, якою нормою закону їх закріплено – процесуальною чи матеріальною. Слід розуміти, що норми цивільного процесу є самостійними, однак похідними від тих норм, які він покликаний реалізовувати, зокрема, від норм цивільного права [13, с. 64, 63]. Погляд на презумпції як процесуальне явище, що виникає під час охорони та захисту прав та інтересів осіб у цивільному судочинстві набув поширення в юридичній літературі (О.В. Баулін, Ю.В. Білоусов, В.П. Воложанін, Я.П. Левенталь, Д.Д. Луспенник, М.К. Треушніков, В.П. Феннич, К.С. Юдельсон тощо).

На нашу думку, правові презумпції, що впливають на перерозподіл обов'язку доказування між сторонами в цивільному судочинстві мають комплексну природу. Абсолютна більшість таких презумпцій дійсно закріплена нормами матеріального права. Наприклад, презумпція батьківства (ст. 122 СК України) [13], презумпція авторства (ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права») [14], презумпція добросовісності та розумності (ст. 12 ЦК України), презумпція оплатності послуг помічника дієздатної фізичної особи (ст. 78 ЦК), презумпція незнання третьою особою про обмеження повноважень органу юридичної особи чи особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені (ст. 92 ЦК), презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК), презумпція правомірності набуття права власності (ст. 328 ЦК), презумпція спільної часткової власності (ст. 355 ЦК) тощо. Факт закріплення таких презумпцій у нормах матеріального права має значення, бо характер правової норми буде впливати на характер явища, яке вона закріплює.

Існує поважна причина, чому презумпції, які впливають на цивільне судочинство шляхом перерозподілу обов'язку доказування, закріплюються в нормах матеріального права. Справа в тому, що ставлячи в залежність виникнення, зміну чи припинення матеріальних прав та обов'язків від певних фактів, законодавець одразу й визначає, хто їх повинен доводити. Будь-яка

презумпція складається з системи фактів: факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції [16, с. 68]. Так, згідно ст. 614 ЦК України «особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання» (ч. 1-2). Отже, коли позивач стверджує про вину відповідача в цивільній справі, подавати докази на підтвердження цього факту йому непотрібно. Звідси випливає, що вина – це презюмований факт. Але перед тим як його використати, позивач повинен довести за допомогою доказів порушення зобов'язання, завдання шкоди та причинно-наслідковий зв'язок між ними. Це факти-підстави дії презумпції. У свою чергу, відповідач має довести відсутність своєї вини: «особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання» (абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України). Це факти спростування презумпції. Очевидно, що всі ці обставини закріплювати в актах процесуального законодавства неможливо, інакше туди треба буде переносити норми зобов'язального права, без прив'язки до якого закріплення даних фактів втратить сенс. Аналогічним чином можна стверджувати за багато інститутів матеріального права, які містять норми, що фіксують презумпції. Власне характер матеріальних відносин буде показувати, які саме факти треба виділити як факти, що запускають дію презумпції, якому факту слід надати презюмоване значення, та які факти можуть спростувати презумпцію. Зокрема, згідно ч. 5 ст. 626 ЦК України «договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору». Дана норма не тільки встановлює презумпцію оплатності договору, але й вказує на три факти, що можуть її спростувати.

Варто зауважити, що якої-небудь загальної норми в ЦПК України, яка б закріплювала розуміння презумпції та її вплив на розподіл обов'язку доказування в цивільному судочинстві, немає. Немає такої норми і в актах матеріального законодавства. Свого часу в ГПК України в редакції до 2014 р. ст. 35 передбачала таке: «Факти, які відповідно до закону вважаються встановленими, не доводяться при розгляді справи. Таке припущення може бути спростовано в загальному порядку» [16]. Виходить, що ті норми матеріального права, які закріплюють окремі презумпції, що перерозподіляють обов'язок доказування в цивільному судочинстві, надають їм юридичної сили. Без цих норм, презумпція просто не зможе впливати на цивільний процес, на поведінку суб'єктів доказування, бо буде позбавлена такої властивості як нормативність. На підставі цього не можемо погодитися з тими науковцями, які заперечують матеріально-правову природу презумпцій, що перерозподіляють обов'язки з доказування.

Деякі країни світу в актах матеріального законодавства містять загальні норми про презумпції, прямо вказуючи, що особа звільняється від обов'язку

подавати докази на підтвердження факту, що припускається та визнається достовірним за законом (ст. 1354 ЦК Франції) [18]. Показово, що дана стаття йде одразу після тієї, яка розподіляє обов'язки доказування між суб'єктами зобов'язання (ст. 1353 ЦК Франції). Це забезпечує правильне системне тлумачення обох вказаних статей.

З іншого боку, презумпція, що закріплена в нормах матеріального права має очевидний та беззаперечний вплив на порядок встановлення обставин цивільної справи. Саме вона буде визначати процесуальну поведінку сторін цивільної справи щодо системи фактів, які лежать в основі презумпції. Наприклад, у цивільній справі про стягнення аліментів на дитину, яка народилася у шлюбі, позивачу не потрібно доводити факт батьківства, який припускається, але він повинен доказати укладення шлюбу з відповідачем (свідоцтво про шлюб) та народження дитини в період шлюбу чи на протязі 10 місяців після його припинення чи визнання недійсним (свідоцтво про народження дитини). Це т.з. факти-підстави дії презумпції. Після цього презюмований факт (факт батьківства) суд сприймає без доведення. На відповідача, якщо він не хоче платити аліменти, покладається обов'язок навести факт, що буде заперечувати батьківство (наприклад, відсутність кровної спорідненості з дитиною, на яку стягуються аліменти, підтверджений висновком експерта). Відповідач також може навести на свою користь презумпцію батьківства нового чоловіка своєї колишньої дружини, що повторно одружилася і дитина народилася після цього, але на протязі 10 місяців після припинення його шлюбу з цією жінкою чи визнання його недійсним (ч. 1 ст. 124 СК України). В останньому випадку маємо ситуацію, коли одна аналогічна презумпція протидіє іншій. У разі заперечення презюмованого факту, який навела одна сторона протилежною, маємо перерозподіл обов'язків доказування. Завдяки цьому дана презумпція стає спеціальним правилом, який діє всупереч загальному правилу розподілу обов'язків доказування, позаяк обов'язок доказування факту мав лежати на стороні, яка про нього стверджувала.

Цікаво, але функція перерозподілу обов'язку доказування презумпції, яка закріплена в нормах матеріального права, будучи за своєю суттю процесуальною, має матеріально-правове джерело. Справа в тому, що характер матеріальних правовідносин між сторонами цивільної справи нерідко будується так, що презюмований факт важко доказати тій особі, яка про нього стверджує. Про це прямо пише Д.В. Боброва на прикладі презумпції вини в цивільному праві [19, с. 520]. О.І. Іоффе, говорячи про презумпцію правомірності володіння, відзначає: «... як би це не виглядало парадоксальним, але особі, яка оспорує правомірність володіння, легше обґрунтувати своє твердження, ніж власнику довести правомірність володіння, якщо в нього не збереглося ніяких доказів щодо підстав набуття прав на спірну річ» [16, с. 85]. Аналогічним чином можна

стверджувати про презумпцію авторства: творчі люди не люблять, коли «над душею хтось стоїть», а тому акт творчості, зазвичай, відбувається без свідків і там, де автора нічого не відволікає.

Розуміючи, що не всі обставини в життєвих ситуаціях є очевидними, для того, щоб не поставити особу в складне становище при захисті її прав та інтересів за судовою процедурою, де вимагається доказування всіх юридично значимих фактів, про які стверджує особа, законодавець звільняє її від безпосереднього доведення презюмованого факту. Подібне врівноважує інтереси сторін, інакше одна по відношенню до іншої уже була б у скрутній ситуації, якби їй необхідно було доводити презюмований факт. Як казав французький юрист Ж.-Л. Бержель, презумпції часто стають вирішальним фактором, який спонукає закон поступатися якій-небудь стороні з міркувань юридичної політики та певних цінностей, які цей закон намагається захистити. Наприклад, як у ситуації з презумпцією батьківства закон намагається захистити інтереси дитини, якій важко було б довести батьківство. Тому він зміщає предмет доказування з факту спорідненості дитини на її народження в шлюбі, коли її мама була одружена [20]. Але робиться це не просто так, а в силу існування закономірного зв'язку між фактами-підстави дії презумпції та презюмованим фактом. Справа в тому, що життєві ситуації можуть повторюватися, показуючи найбільш усталений порядок, який підмічають люди. Деякі з сучасних презумпцій матеріального права мають надзвичайно тривалу історію, яка становить декілька тисяч років. Зазвичай, якщо у подружжя народилася дитина, вважається, що вони її батьки. Подібний об'єктивний, причинно-наслідковий характер взаємодії між такими фактами спонукає законодавця конструювати в нормах матеріального права презумпцію з процесуальними наслідками.

Висновки. Таким чином, презумпція, що закріплена в нормі матеріального права, впливаючи на процесуальну поведінку сторін, перерозподіляючи їхні обов'язки доказування, має комплексну природу. Без матеріального права, презумпція б не мала юридичної сили. Але, народжуючись у матеріальному праві, вона реалізується в процесуальному, коли особи ведуть спір про права та обов'язки, що обумовлені презюмованим фактом. Такі презумпції наочно доводять, що між матеріальним та процесуальним правом існує тісна та нерозривна взаємодія.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV // Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page> (дата звернення: 08.05.2025).
2. Теорія і практика судової діяльності: науково-практичний посібник. Київ: Атіка, 2007. 624 с.
3. Масюк В.В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2010. 20 с.

4. Гусєв О.Ю. Правові презумпції та оцінка достовірності електронних доказів у цивільному процесі. *Правова держава*. 2019. № 35. С. 61–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2019_35_9. (дата звернення: 21.05.2025)
5. Черемнов Д.В. Юридичні презумпції та фікції в цивільному процесі України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 20 с.
6. Тарбагаєва Е.Б. Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания. *Правоведение*. 1982. №3. С. 55–58.
7. Феннич В.П. Доказові презумпції в цивільному судочинстві: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2009. 19 с.
8. Устінова-Бойченко Г.М., Шелудяков Р.С., Привиденцев О.Г. Вплив презюмованих фактів на доказову позицію в цивільному процесі. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 108–112.
9. Корчак Т.В. Оголошення фізичної особи померлою як різновид цивільно-правових презумпцій. Історія становлення й сучасність. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Частина 2. С. 65–70.
10. Поповъ Б.В. Распределение доказательствъ между сторонами въ гражданскомъ процессе: критико-догматическое исследование. Харьков: Тип. и Лит. М. Зильбербергъ и С-въя, 1905. 392 с.
11. Авдюков М.Г. Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе. *Советское государство и право*. 1972. № 5. С. 48–54.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 11.05.2025)
13. Масюк В.В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві: дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2010. 204 с.
14. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 05.05.2025)
15. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 13.05.2025)
16. Білоусов Ю.В., Феннич В.П. Доказові презумпції у цивільному судочинстві: монографія. Харків: Харків юридичний, 2012. 280 с.
17. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 15.05.2025)
18. Code Civil des Français. Version en vigueur au 18 mai 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 25.05.2025)
19. Цивільне право України: підруч.: у 2 кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. Київ: Юрінком Інтер, 2002. Кн. 2. 640 с.
20. Bergel Jean-Louis. Théorie générale du droit. 5e éd. Paris: Editions Dalloz, 2012. 399 p.

References:

1. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1618-IV [Civil Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1618-IV] // Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page> [in Ukrainian].
2. Teoriia i praktyka sudovoi diialnosti (2007) [Theory and practice of judicial activity]: naukovo-praktychnyi posibnyk. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
3. Masiuk V.V. (2010) Prezumpstsi i preiudytsii v tsyvilnomu sudochynstvi [Presumptions and prejudices in civil proceedings]: avtoref. dys. ...kand. yuryd. nauk. Kharkiv [in Ukrainian].

4. Husiev O.Iu. (2019) Pravovi prezumpstsi ta otsinka dostovirnosti elektronnykh dokaziv u tsyvilnomu protsesi [Legal presumptions and assessment of the reliability of electronic evidence in civil proceedings]. *Pravova derzhava – Rule of law*, 35, 61–71. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2019_35_9. [in Ukrainian].
5. Cheremnov D.V. (2015) Yurydychni prezumpstsi ta fiktsii v tsyvilnomu protsesi Ukrainy [Legal presumptions and fictions in civil proceedings in Ukraine]: avtoref. dys. ...kand. yuryd. nauk. Odesa [in Ukrainian].
6. Tarbahaeva E.B. (1982) Rol zakonnykh prezumpstsi v protsesse sudebnogo dokazyvanyia y poznanyia [The role of legal presumptions in the process of judicial proof and knowledge]. *Pravovedenye – Jurisprudence*, 3, 55–58.
7. Fennych V.P. (2009) Dokazovi prezumpstsi v tsyvilnomu sudochynstvi [Evidential presumptions in civil proceedings]: avtoref. dys. ...kand. yuryd. nauk. Kyiv [in Ukrainian].
8. Ustinova-Boichenko H.M., Sheludiakov R.S., Pryvydentsev O.H. (2021) Vplyv preziunovanykh faktiv na dokazovu pozytsiiu v tsyvilnomu protsesi [The impact of presumed facts on the evidentiary position in civil proceedings]. *Nove ukrainske pravo – New Ukrainian law*, 3, 108–112 [in Ukrainian].
9. Korchak T.V. (2015) Oholoshennia fizychnoi osoby pomerloiu yak riznovyd tsyvilno-pravovykh prezumpstsi. Istoriia stanovlennia y suchasnist [Declaration of a natural person as deceased as a type of civil law presumption. History of formation and present day]. *Pravo i suspilstvo – Law and society*, 6, 65–70. [in Ukrainian].
10. Popov B.V. (1905) Raspredeleniye dokazatelstv mezhdu storonamy v hrazhdanskom protsesse: krytyko-dohmatycheskoe yzslodovanie [Distribution of evidence between the parties in civil proceedings: a critical-dogmatic study]. Kharkov: Typ. y Lyt. M. Zylberberh y S-ia.
11. Avdiukov M.H. (1972) Raspredeleniye obiazannosti po dokazyvanyiu v hrazhdanskom protsesse [Distribution of the burden of proof in civil proceedings]. *Sovetskoe gosudarstvo y pravo – Soviet state and law*, 5, 48–54.
12. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16.01.2003 No. 435-IV] // Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
13. Masiuk V.V. (2010) Prezumpstsi i preiudytsii v tsyvilnomu sudochynstvi [Presumptions and prejudices in civil proceedings]: dys. ...kand. yuryd. nauk. Kharkiv [in Ukrainian].
14. Simeinyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.01.2002 № 2947-III [Family Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 10.01.2002 No. 2947-III] // Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [in Ukrainian].
15. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrainy vid 01.12.2022 № 2811-IX [On copyright and related rights: Law of Ukraine dated 01.12.2022 No. 2811-IX] // Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> [in Ukrainian].
16. Bilousov Yu.V., Fennych V.P. (2012) Dokazovi prezumpstsi u tsyvilnomu sudochynstvi [Evidential presumptions in civil proceedings]: monohrafiia. Kharkiv: Kharkiv yurydychnyi [in Ukrainian].
17. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 06.11.1991 № 1798-XII [Commercial Procedural Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 06.11.1991 No. 1798-XII] // Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> [in Ukrainian].
18. Code Civil des Français. Version en vigueur au 18 mai 2025. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/
19. Tsyvilne pravo Ukrainy (2002) [Civil law of Ukraine]: pidruch.: u 2 kn. / za red. O.V. Dzery, N.S. Kuznietsovoi. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
20. Bergel Jean-Louis. Théorie générale du droit. 5e éd. Paris: Editions Dalloz, 2012. 399 p.